

PROSVJETITELJSKO I KRŠĆANSKONAUČNO DJELOVANJE VICKA ZMAJEVIĆA

VINKO KRALJEVIĆ

Don Bosco Jugendwerk
St. Josefsheim
Jakobsplatz 15
D - 96049 Bamberg

Izvorni znanstveni rad
Primljeno 14. 8. 1997.
UDK 261.5(497.5)(091)„16/17”
262.3(497.5)(091)„16/17”

Sažetak

Političko, ratno i međuvjeroispovijesno okruženje današnje južne Hrvatske i Boka kotorske, koje su bile u prvoj polovici 18. st. u sastavu Republike Venecije, činilo je upitnima zemljopisnu cjelovitost i netaknutost katolištva u tim područjima. Osmanlijsko je carstvo bilo pokretač tih silnica. A šizmatički, pravoslavci bili su neposredni izazov opasnosti. Ovaj vrtložni kontekst pokrenuo je Vicka Zmajevića na razmišljanje kako odgovoriti izazovima. Ono u sebi nosi obilježja sučeljavanja, obrane od mogućih upitnih učinaka postojećih izazova. Među pokušajima usmjerenima ostvarenju ove težnje jest prosvjetiteljsko i kršćansko-naučno djelovanje.

Ključne riječi: Katekizam Katoličke crkve, molitva, kateheza, školski vjeronauk.

Vremenski raspon, u širem smislu riječi, u kojem je smješten predmet ove radnje je kraj 17. i prva polovica 18. stoljeća. Zemljopisni prostor jest današnja južna Hrvatska, odnosno hrvatska Dalmacija, i Boka kotorska. Politički državni okvir u koji su bili uključeni ovi krajevi u to doba jest Republika Venecija. Tada su sjevernoistočne granice Dalmacije bile opsjedane i uznemiravane silom osmanlijskog carstva. S druge obale Jadranskoga mora prilično je bezbrižno živjela katolička Italija. Njen je sjeverni susjed na području Albanije bio pod Osmanlijama. Proboj Osmanlija u Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru omogućio je dolazak takozvanih šizmatika (pravoslavaca) u neke krajeve Boka kotorske, a kasnije i Dalmacije. Politička, ratna i osvajačka usmjerenja Osmanlija nosila su u sebi svjesne i odlučne težnje za vjeroispovijesnim nadjačavanjima katolištva Republike Venecije ukoliko bi se dogodila vojna osvajanja. S iznenadnom pojavom šizmatika u Boki kotorskoj i u nekim krajevima Dalmacije pojavio se vjeroispovijesni izazov. Novi šizmatički došljaci postaju opasnost katolištvu u cijelosti u onim krajevima u kojima su se oni pojavili. Na pomolu je pitanje razbijanja katoličke cjelovitosti i sisanje sjemena vje-

roispovijesne raznolikosti u tada čisto kršćanskoj katoličkoj Republici Veneciji. U stvarnosti se to izravno odnosilo na Boku kotorsku i Dalmaciju. Unutar crkvenog tijela katoličkog hrvatskog klera u tim krajevima tada je bilo mišljenja da osmanlijska sila upotrebljava šizmatike (pravoslavce) protiv Republike Venecije te da osmanlije koriste i pravoslavnu komponentu pravoslavlja za ostvarenje svojih strateških, političkih i osvajačkih ciljeva. Osobito istančan osjećaj za ta međutjecajna politička i vjeroispovijesna ispreplitanja u spomenutom prostoru i vremenu posvjedočio je naročito uvjerljivo pisanom riječju i djelatnim pregnućem Vicko Zmajević (1670-1745).¹

1 Vicko je rođen u Perastu u Boki kotorskoj godine 1670. (usp. Nadžupski arhiv Perast, *Krštenica*, sv. I, str. 319, br. 43). U Urbanovu zavodu "de Propaganda Fide" u Rimu studirao je filozofiju i teologiju od 1687. do 1694. godine. Tamo je doktorirao iz ovih znanosti i primio svećenički red godine 1694. (usp. Archivio Pontificio Collegio Urbano de Propaganda Fide, Roma /ACUP/, *Registro* sv. VII, 1 str. 170; Archivio Storico della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o "de Propaganda Fide" Roma /APF/, *Scritture riferite nei congressi /SCI/, Collegio Urbano*, sv. 3 f. 437r; Archivio Segreto Vaticano /ASV/, *P. Dat.* sv. 78 ff. 140r. 148r). Ustoličen je za opata crkve Sv. Jurja kod Perasta god. 1695. (usp. BU-

U takvom političko-vjeroispovijesnom okruženju Vicko svoju zabrinutost i pozornost usmjeruje očuvanju kršćanske katoličke vjere i katolištva u najširem smislu od utjecaja pravoslavlja u Dalmaciji.² Njegovo je djelovanje usmjereno obrambeno. On zaštićuje katoličku vjeru uvećavajući ("augumento") i promičući ("propagatione") tu vjeru na osobite načine.³ Dva su zapažena načina na koje Vicko pokušava predusresti i onemogućiti loše utjecaje i posljedice djelovanja pravoslavlja na katoličku državu i vjeru. Jedan od načina je snagom vjere unutar mjesne Crkve u Dalmaciji, a drugi je diplomatski. Ovaj se tekst ograničuje na zaštitu katolištva djelovanjem unutar Crkve u vjerskim katoličkim okvirima. I u tom načinu djelovanja postoji više različitih pokušaja. Ovdje su predstavljeni samo pokušaji obilježeni isključivo prosvjeteljskim i kršćansko-naučnim pregnućima.

1. PROSVJETELJSKO DJELOVANJE

Godine 1707. Vicko izvješćuje Svetu kongregaciju za evangelizaciju naroda ili "de Propaganda Fide" u Rimu (=SKPF) o nestašici inteligentnih svećenika u Crkvi Budve općenito.⁴ Bilo je to u vrijeme dok je on bio barski nadbiskup. Godine 1714. on kao zadarski nadbiskup spominje nedostatak pitomaca u svojoj nadbiskupiji. Njihova je nestašica stavljena u odnos s naglašenom prisutnošću i djelovanjem pravoslavaca.⁵ S motrišta plodonosnog služenja katolicima, među koje su došli i pravoslavci, u Dalmaciji je ustanovljeno neznanje u narodnih (hrvatskih) katoličkih crkvenih osoba. Uzrok njihovu neznanju je u tome što te osobe poznaju samo zajednički "ilirski" (hrvatski) jezik.⁶ Vicko razmišlja o mogućnostima kako ponuditi što primjereniji odgovor izazovima neznanja i kako osposobiti crkvene djelatnike za uspješno služenje u prilikama neugodno iznenađujuće prisutnosti pravoslavaca. Ponekad je teško razlikovati na koga se odnosi pojedino prosvjeteljsko djelovanje, odnosno studij: na crkvene pitomce ili na svećenike, ili i na jedne i na druge. Dva su područja studija za crkvene djelatnike. Jedno je s južne strane

Jadranskoga mora. To je Italija. Tamo su se crkveni studiji odvijali službeno na latinskome jeziku, uključujući tamošnje talijansko jezično okruženje. Drugo je područje zamišljenih studija sjeverna strana Jadrana. To je hrvatska Dalmacija u sastavu Republike Venecije. Nije samo prostorna razlika što je čini more. Postoji druga, dalekosežnija i bitna razlika. Ona je na jezičnoj razini. Crkveni studiji na hrvatskoj obali Jadrana su svjesno pokrenuti za pučke crkvene djelatnike čiji je materinski jezik hrvatski i koji imaju služiti puku hrvatskoga jezika. Oni su se u bogoslužju rimskoga obreda služili isključivo knjigama - tekstovima pisanima (hrvatskom) glagoljicom, a ne bogoslužnim knjigama na latinskome jeziku.

a) Studiji u zavodima SKPF u Italiji

Crkvena zvanja za svoje buduće služenje kršćanima katolicima u Dalmaciji, među kojima su šizmatici također našli sklonište, potječu iz onih krajeva u kojima zajedno žive pripadnici tih dviju vjeroispovijesti. Postojala je svijest o služenju tih crkvenih zvanja među šizmaticima. Kandidati su okarakterizirani pokojom kvalitetom ili se u

TURAC Pavao, *Opatija sv. Jurja kod Perasta*, u *Bogoslovska smotra*, 16 (Zagreb 1928) str. 161-192). Godine 1700. posvećen je za nadbiskupa Crkve Bara (usp. ASV, *P. Dat.* sv. 78 ff. 144r. 139r; APF, *Fondo di Vienna* sv. 42 ff. 286v-287r). Godine 1713. premješten je iz Bara za nadbiskupa Crkve Zadra (usp. ASV, *Sec. Brev.* sv. 2538 ff. 311r-322r) gdje je službovao sve do svoje smrti, god. 1745. (usp. APF, *SC Dalmazia* sv. 9 f. 599r; APF, *Scritture originali riferite nelle congregazioni Generali /SOCC/*, sv. 726 f. 29r).

2 U Vickovim djelima nema pojma "pravoslavac" ni u jednoj od njegovih izvedenica. On obično koristi pojam "šizmatici" ("Seismatici") u različitim oblicima ili etničke ili neke druge pojmove koji se odnose na pravoslavce. Kad se u ovom tekstu nađe bilo koji oblik riječi pravoslavac ili pravoslavlje, onda je to izbor pisca ovog teksta.

3 APF, *SOCC* sv. 578 f. 107r, sv. 586 f. 71r, sv. 564 f. 349r, sv. 561 f. 103r, sv. 617 f. 389v, sv. 632 f. 93v; APF, *SC Dalmazia* sv. 6 f. 117v, sv. 9 f. 199rv; ASV, *Vescovi* sv. 135 f. 378v.

4 APF, *SOCC* sv. 559 f. 405r.

5 APF, *SC Dalmazia* sv. 5 f. 264r.

6 APF, *SOCC* sv. 651 f. 112v, sv. 592 f. 682r; APF, *Vescovi* sv. 148 f. 419r.

njih polaže nada da će njihovo služenje polučiti dobar učinak. Oni su bili preporučivani SKPF, sa željom da im ona priskrbi mjesta za studij u nekom od njezinih zavoda.⁷ Spominju se dva zavoda: Urbanov zavod u Rimu (il Collegio Urbano a Roma)⁸ i Zavod u Fermu (il Collegio di Fermo)⁹. Razlog za slanje kandidata u te zavode bio je nestašica ustanova za studij teologije i moralke u Dalmaciji. Mogućnost za studij filozofije je postojala.¹⁰

b) Studiji na hrvatskoj obali Jadrana

1) Škole u Zadru

Godine 1714. Vicko izvješćuje SKPF o nedostatnosti duhovne kulture katoličkih svećenika u zadarskoj biskupiji. Oni su imali samo osnovne spoznaje. Tako niska kulturna razina slijedi iz njihova poznavanja samo "ilirskog" (hrvatskog) jezika i pisma. Neznanje postaje zabrinjavajuće zbog naglašene prisutnosti šizmatika u toj biskupiji.¹¹ Također 1717. Vicko je izvijestio SKPF o pojavi velikog neznanja svoga klera.¹² U njegovoj je biskupiji bilo sedamdeset i pet župa. One su bile siromašne.¹³ U njima je godine 1725. djelovalo sedamdeset župnika. Svi su oni bili potrebiti poučavanja.¹⁴ Potreba poučavanja se odnosi na jezično područje i na druge znanosti. Put koji je trebalo slijediti u usvajanju znanosti jest studij materinskog, ilirskog (hrvatskog) jezika. Ta je potreba postojala sve veća zbog šizmatičke opasnosti. Ostvarenje studija uvjetovano je gospodarskim siromaštvom.¹⁵ U godinama 1725. i 1728. posuvremenjuje se ova pojava na razini ilirskog (hrvatskog) klera u pokrajini Dalmaciji.¹⁶ Pojam neznanja je uzročno vezan s poznavanjem jezikâ. Neznanje jezikâ uzrokuje i ostala neznanja. U gradovima i selima u Dalmaciji u tom se razdoblju rabio ilirski (hrvatski) jezik. Stanovništvo koje je govorilo ovim jezikom pripadalo je kategoriji puka i župnikâ. U nekim biskupijama hrvatskim su se jezikom služili svi župnici.¹⁷ To je bilo tamo gdje su se na "ilirskom" jeziku (na hrvatskoj glagoljici) slavile sveta misa¹⁸ i božanske službe.¹⁹ U gradovima Dalmacije građanske osobe su znale talijanski jezik.²⁰ Kler zadar-

ske biskupije bio je podijeljen prema poznavanju i primjeni jezika u bogoslužju Katoličke crkve rimskog obreda. "Ilirski" (hrvatski) kler se u bogoslužju služio "ilirskim" jezikom (hrvatskom glagoljicom). Ali taj kler nije poznao drugih jezika osim hrvatskoga.²¹ Latinski je kler primjenjivao svoje služenje unutar zidova grada Zadra. On nije bio u neznanju.²² Neznanje "ilirskoga" (hrvatskoga) klera proizlazilo je iz neznanja drugih jezika. Takvo neznanje je stavljeno u izravan odnos s opasnošću koja je dolazila od sve većeg djelovanja šizmatika, od "srbijanizma" (del "Seruianismo") u Dalmaciji. Obrana od ove opasnosti započinje radom protiv neznanja pomoću prosvjećivanja. Tražili su se konkretni putevi u nadilaženju neznanja. Jedan pokušaj bilo je otvaranje škola u gradu Zadru.²³ Godine 1717. počela su djelovati dva tipa škola. Otvoren je studij humanističke književnosti, filozofije i moralke. Drugi tip škole je namijenjen specijalno "ilirskom" (hrvatskom) kleru. Izgleda da je zbog gospodarske oskudice, jer je trebalo plaćati učitelje, zakočen razvoj ovih škola. Zato je Vicko molio (novčanu) pomoć od SKPF.²⁴ Oskudica gospodarskih sredstava odražavala se na razini kandidata školâ koji su potjecali sa sela. Zbog svoga siromaštva oni nisu mogli nastaviti školovanje. Iz tih razloga ot-

7 APF, SOCG sv. 657 f. 84r; sv. 669 f. 50r; sv. 708 f. 31r; APF, SC Albania sv. 8 f. 881r.

8 APF, SOCG sv. 528 f. 566r, sv. 626 f. 75 r, sv. 632 f. 93v.

9 APF, SOCG sv. 615 f. 343r, sv. 616 f. 131r, sv. 632 f. 93v, sv. 669 f. 50r, sv. 711 f. 26r.

10 APF, SOCG sv. 669 f. 50r.

11 APF, SOCG sv. 592 ff. 681v-682r.

12 APF, SOCG sv. 610 f. 62r.

13 APF, SOCG sv. 659 f. 112r.

14 APF, SOCG sv. 652 f. 22r.

15 APF, SOCG sv. 659 f. 112r.

16 APF, SOCG sv. 651 f. 102r.

17 APF, SOCG sv. 148 f. 419r.

18 APF, SOCG sv. 651 f. 102 r.

19 ASV, Vescovi sv. 148 f. 419r; APF, SOCG sv. 651 f. 102 r.

20 ASV, Vescovi sv. 148 f. 419r.

21 APF, SOCG sv. 651 f. 102rv; ASV, Vescovi sv. 148 f. 419r.

22 APF, SOCG sv. 651 f. 102v.

23 APF, SOCG sv. 651 f. 102r.

24 APF, SOCG sv. 610 f. 62 r.

varanje škola, čak u (nadbiskupskoj) zgradi grada Zadra,²⁵ nije dalo željene rezultate.²⁶

2) Ilirsko sjemenište u Zadru

Iz spleta navedenih okolnosti začela se u Vicku 1725. godine nova zamisao: baciti mrežu na drugu stranu lađe. Radi se o ustanovljenju sjemeništa samo za "ilirski" kler. Za "ilirski" kler u smislu onog klera koji se služi samo zajedničkim jezikom ("la lingua comune") u Dalmaciji. (Radi se o sjemeništu za hrvatski kler koji se služi samo hrvatskim jezikom.) Nadahnuće za ovakav nacrt procijenio je Vicko kao jedinstveno u povijesti Dalmacije. Izvorna svrha zamisli je dvostruka: čuvanje i širenje svete vjere. Predmet ili naslovnici prema kojima je ideja usmjerena su takozvane pravoslavne zablude. Formulacija obrazloženja ideje o podizanju sjemeništa oblikovana je ovim riječima: "zalaganje koje se tiče čuvanja i širenja svete vjere protiv srpskih zabluda" ("un' impegno, che riguarda la conseruazione, e propagazione della S. Fede contro gl'errori Seruiani").²⁷ I poslije 1725. godine pronosi se ista zamisao u vezi s opasnošću za katoličku vjeru u Dalmaciji. Opasnost je dolazila od onoga što je pogrešno u pravoslavaca ("Seruiani") kao i u njihovih kaluđera ("Calogeri"). Zabrinutost postaje sve jača zbog tajnog djelovanja kaluđera. Time zamisao o ustanovljenju sjemeništa i ulozi "ilirskog" jezika postaje opravdanija.²⁸ Pretpostavljalo se da je zamišljeni pothvat ostvariv uz pomoć inteligentnih župnika.²⁹ U nacrtu je veoma cijenjena učinkovitost koja dolazi iz kompetencije znanja. Znanje je naime procijenjeno kao snaga sposobna da razabere ono što je pogrešno.³⁰ Naslovnik stjecanja znanja u budućnosti je "ilirski" kler. A trenutni, tekući naslovnik je crkvena mladež, to jest sjemeništarcu. Znanje postaje predmetom poukâ. Pouke se odnose na župnu službu. Konkretni predmet znanja odnosi se na poznavanje "ilirskog" jezika na kojem su napisani bogoslužni tekstovi: misal i brevijar. U tom trenutku Vicko ne upotrebljava pojam "ilirski" jezik već rutenski ("ruteno") [ruski].³¹ Možda je mislio da je "ilirski" jezik kao izvorni jezik sačuvan samo u

Rusiji.³² On naglašava razliku između "ilirskog" (hrvatskog) i rutenskog jezika. Razlika je određena u usporedbi sa stupnjem razlike između latinskoga i talijanskoga jezika. Razlika je veća između prva dva jezika, nego između dva posljednja. Jezične razlike uključuju dvije posljedice: prva je što sjemeništarcu trebaju poznavati rutenski jezik da bi mogli razumjeti tekstove napisane na tom jeziku; druga je posljedica što osoba koju treba poučavati u rutenskom jeziku treba savršeno poznavati "ilirski" (hrvatski) jezik, a zatim pomoću studija usvojiti znanje rutenskog jezika. Mjesto koje je izabrano za studij rutenskog jezika bila je Rusija. Osoba izabrana za taj nacrt 1732. godine bio je Matej Karaman (1700.-1771.) iz Splita.³³ Svećenik Karaman bio je u Moskvi pet godina (1732.-1737.)³⁴ radi spomenutog studija. Istodobno je bio u službi misionara SKPF.³⁵ Njega je Vicko godine 1737./38. predložio SKPF za rad na ispravljanju i pretisku misala³⁶ na "ilirskom" književnom jeziku. Od SKPF bio je za ovu službu potvrđen 1738. godine.³⁷ Godine 1739. Vicko predlaže Svetoj kongregaciji Karamana za biskupa Ninske crkve. Pritom je ponudio obrazloženje svoga prijedloga. Predloženi kandidat kompetentan je u poznavanju "slavenskoga književnog jezika" ("Lingua Slava Litterale"). On je jedini u Dalmaciji koji poznaje taj jezik. Drugi je razlog što je to jedini jezik kojim se služe "monasi i srpski popovi" ("li Monaci, e Preti Seruiani"). Ovi su bili poučeni u "Moskvi o njihovim zabludama" ("Moscouia de loro errori").

25 APF, SOCG sv. 610 f. 61r.

26 APF, SOCG sv. 651 f. 102r.

27 APF, SOCG sv. 651 f. 103r.

28 APF, SOCG sv. 654 f. 44r.

29 APF, SOCG sv. 651 f. 103r.

30 APF, SOCG sv. 654 f. 44r.

31 APF, SOCG sv. 673 f. 476r.

32 KOMBOL Mihovil, u: LOVRIĆ Ivan, *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa l...l*, Zagreb 1948, str. 181, bilj. 183.

33 APF, SOCG sv. 673 f. 476r.

34 APF, SOCG sv. 700 f. 505r.

35 APF, SOCG sv. 695 f. 288r; APF, *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fidae* (Acta) sv. 108 ff. 157v-158v br. 19.

36 APF, SOCG sv. 695 f. 288r.

37 APF, SOCG sv. 8 f. 680r.

Treći je razlog što je Karaman osposobljen baš za ovo služenje. On je sposoban za dvije djelatnosti prema šizmatičkim crkvenim osobama: mogao bi stupiti u neku vrstu dijaloga s tim osobama i postići pozitivne učinke. Ovo je izrečeno pojmovima: suzbijati i pobijediti.³⁸ Moglo bi se naslutiti da bi takve kvalitete trebali usvojiti sjemeništarci zamišljenog sjemeništa u svome budućem služenju katolicima među koje su se doselili šizmatici.³⁹

Poslije prvog spomena 1725. godine nije se spominjala druga svrha sjemeništa: širenje svete vjere protiv pravoslavnih zabluda. Onda se govorilo samo o prvoj svrsi sjemeništa: čuvanju svete vjere. To je izricano različitim pojmovima: zaštita od zla (godine 1726.),⁴⁰ suprotstavljanje zasjedateljskim napadima (godine 1732.),⁴¹ održavanje svete vjere (godine 1735. i 1739.).⁴² Godine 1739. izrijekom je spomenuta samo jedna svrha sjemeništa: održavanje svete vjere.⁴³

Izgradnja i budućnost zacrtanog sjemeništa usmjerene su prema dvama različitim prostorima. Jedan je Dalmacija. Naslovnici su veoma jasno označeni godine 1735. Radi se o pravoslavnim hereticima.⁴⁴ Drugi prostor su ilirske provincije, koje se spominju 1739. godine. Protežnost ovog prostora nije precizirana. Predmeti prema kojima je usmjereno djelovanje ove ustanove su šizme i hereze. Ni one nisu precizirane.⁴⁵

Nakon 1736. godine za sjemenište se upotrebljava ime: "Ilirsko sjemenište" ("Seminario Illirico")⁴⁶ [hrvatsko, glagoljsko, slavensko]. Godine 1735. Vicko je izvijestio SKPF o stanju Ilirskog sjemeništa. Zgrada je bila dovršena, ali studij u njoj još nije bio započeo. Zapreka je bila novčane naravi. Trebalo je obvezatno osigurati isplatu takozvanih "Kvindenija" (u "luoghi de monti li Quindenij"). Tu je svotu trebalo platiti iz dviju nadarbina koje je odredio papa Benedikt XIII. Do ispunjenja novčanih obveza trebalo je proći više od deset godina.⁴⁷ Otvorenje sjemeništa za učinkovit početak studija ostvarilo se tek 1. svibnja 1748. To je učinio Matej Karaman.⁴⁸ On je bio Vickov nasljednik u nadbiskupstvu zadarske Crkve (1745.-1771.).⁴⁹ Bio je i doktor svete teologije.⁵⁰

Novi nadbiskup zadarske Crkve Karaman izriče (1750. god.) svoje viđenje novoizgrađenog Ilirskog (hrvatskog) sjemeništa. On iznosi dva cilja sjemeništa: jezični vid i usmjerenost njegovih poslanja. Karaman rasvjetljuje pojam pridjeva "Illirico" (hrvatski). Ovaj pridjev nije rabljen zato što u sjemeništu proučavaju znanosti pitomci (sjemeništarci) ilirskog (hrvatskog) naroda, već zato što se u proučavanju znanosti u sjemeništu koristi "službeno ilirski (hrvatski) književni jezik" ("ex professo la lingua litterale Illirica"). Poslanje sjemeništa usmjereno je prema pripadnicima triju vjeroispovijesti. Jedno je poslanje očuvanje katoličke religije unutar katoličkog tijela. Očuvanje bi se imalo ostvariti pomoću poučavanja. Ovdje nije naveden precizni zemljopisni okvir. Druga usmjerenost poslanja sjemeništa je prema Turcima. Treća usmjerenost poslanja je prema pravoslavcima. Usmjerenost poslanja prema ovim dvjema posljednjim vjeroispovijestima sastoji se u promidžbi katoličke religije među njima. Preciziran je predmet na koji se odnosi promidžba među pravoslavcima. To je oslobođenje od zablude. Zemljopisni okvir djelovanja među pravoslavcima nije preciziran. Ograničenje je na razini društvenog sastava vjeroispovijesti. Spomenuti društveni opseg su samo sela napućena katolicima i pravoslavcima. Pripadnici ovih dviju vjeroispovijesti možda bi mogli biti i unutar

38 APF, SOCG, SC Dalmazia sv. 8 f. 836v.

39 Usp. APF, SOCG sv. 683 f. 431rv.

40 APF, SOCG sv. 654 f. 44r.

41 APF, SOCG sv. 673 f. 476r.

42 APF, SOCG sv. 683 f. 431v; APF, SC Dalmazia sv. 9 f. 28r.

43 APF, SOCG sv. 683 f. 431v.

44 APF, SOCG sv. 683 f. 431r.

45 APF, SC Dalmazia sv. 9 f. 28r.

46 APF, SOCG sv. 654 f. 44r, sv. 668 f. 233r, sv. 683 f. 431r; APF, SC Albania sv. 8 f. 302r; APF, SC Dalmazia sv. 9 f. 28r.

47 APF, SOCG sv. 683 f. 431rv.

48 JAPUNDŽIĆ Marko, *Matteo Karaman (1700-1771) arcivescovo di Zara, Romae* 1961.

49 ASV, Acta Camerarii Sacri Collegii S.R.E. Cardinalium (AC), sv. 32 f. 346r; RITZLER Remigium-SEFRIN Pirminum, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, sv. 5, Patavii 1952, str. 241.

50 ASV, AC sv. 32 f. 92r.

i izvan hrvatske Dalmacije. Da bi se ostvarilo takvo poslanje u Katoličkoj crkvi, sjemenište ima postati mjesto gdje su otvorene različite mogućnosti za osposobljenje različitih profila crkvenih djelatnika. Djelatnike koji izlaze iz ove ustanove karakteriziraju tri kvalitete. Oni imaju potrebno znanje, prilagodljivost sredini i sposobnost komuniciranja s ljudima. Sve je to usmjereno prema plodonosnoj promidžbi Crkve Božje.⁵¹ Karamanovo objašnjenje pojave Ilirskog (hrvatskog) sjemeništa ostaje bitno na crti njegova utemeljitelja Vicka Zmajevića s obzirom na dva vida poslanja sjemeništa: jezični vid i njegovo poslanje prema katolicima i pravoslavicima. Dva nova vida poslanja sjemeništa što ih naznačuje Karaman su: poslanje prema Turcima i osposobljenje različitih profila crkvenih djelatnika.

Godine 1732. Vicko je izrekao procjenu značenja Ilirskog sjemeništa. Prema njegovoj prosudbi ta je ustanova najveće ostvarenje u njegovu svetom služanju. U njemu on vidi učinkovito oruđe u iščekivanju dvaju dobrih ishoda. Jedan je okrenut prema prevladavanju već postojećih teškoća, a drugi prema formaciji mladih crkvenih osoba koje bi trebale biti nosioci pozitivnih učinaka. Sve je to rečeno u kontekstu prisutnosti i djelovanja šizmatika.⁵² Ilirsko sjemenište je utemeljeno za potrebe Zadarske biskupije.⁵³

3) Katedre za dalmatinske biskupije

Za potrebe ostalih biskupija u Dalmaciji u kontekstu prisutnosti šizmatika Vicko 1726. godine izvješćuje SKPF o jednom drugom nacrtu studija na ilirskom (hrvatskom) jeziku. U ostvarenje toga nacrta on je namjeravao uključiti oce Malu braću (oservanti) svetog Franje u Dalmaciji. Sadržaji nacrta su predmeti triju katedri. Radi se o potrebi uvođenja katedri dogmatike, filozofije i nove izvanredne katedre polemike (apologetike). Lektorii katedri izabrani su s područja Dalmacije i "ilirskog" (hrvatskog) jezika.⁵⁴

4) Ostali pokušaji namijenjeni za pouku ilirskog klera

Tri su pokušaja namijenjena za pouku ilirskog (hrvatskog) klera u kontekstu odnosa

ovog klera prema šizmaticima. Jedan pokušaj je u nastojanju da se objelodani djelo što ga je napisao barski nadbiskup Andrija Zmajević.⁵⁵ Djelo nosi naslov "Lietopis crkovni" - "Annalivm Ecclesiasticorvm".⁵⁶ Djelo nije moglo biti tiskano.⁵⁷ Drugi pokušaj se spominje 1728. godine, a odnosi se također na tiskanje jednog djela. Namjeravao je objelodaniti djelo s naslovom "Cudoredno bogoslovlje ilirsko" (Teologia morale Illirica). Djelo je napisao Ivan Antun Kakić ("Giovanni Antonio Cacich"), biskup trogirski.⁵⁸ Djelo je preporučeno za tisak SKPF kao veoma važno i nužno za pouku nepismenog ilirskog (hrvatskog) klera i to u trenutku kada se naglašava prisutnost šizmatika i opasnosti od njih.⁵⁹ Nema podataka da je djelo bilo objelodanjeno. Treći pokušaj, spomenut 1733. godine, jest Vickova zamisao o pisanju i tiskanju djela koje bi bilo sastavljeno od malih rasprava. Djelo bi imalo trostruku svrhu: zbuniti heretike, utješiti i zaštititi katolike. Trebao ga je napisati otac opat "D Ignacije Đorđić benediktinac ugledni Dubrovčanin" ("D. Ignatio Giorgi Benedettino Nobile Raguseo"). Vicko je sebi pridržao ulogu Đorđićeva nadahnitelja u pisanju zacrtanog djela. Zamisao o pisanju ovakva djela začela se u Vicku tijekom njegova trajnog rada među pravoslavicima. Nije rečeno na kojem bi jeziku ono trebalo biti pisano. Veoma je vjerojatno da bi bilo pisano na hrvatskom jeziku. Da bi uspio napisati takvo djelo, pisac bi trebao imati, pretpostavlja Vicko, ove sposobnosti: biti obrazovan; poznavati književnost, polemike, grčki književni jezik; čitati svaku knjigu

51 Naučna biblioteka Zadar, N. 22321, ms 546 f. 29v.

52 APf, SOCG sv. 673 f. 476r.

53 APf, SOCG sv. 654 f. 44r.

54 APf, SOCG sv. 654 ff. 44r-46v.

55 BAV, *Borg. Lat.* sv. 499 ff. 413rv. 426r-427r; APf, *Acta* sv. 68 f. 249r. br. 6; APf, *Lettere* sv. 101 ff. 30v-31r.

56 BAV, *Borg. Lat.* sv. 735 f. 92r; BAV, *Borgiano Illirico* sv. 1-2; Bibliotheca Seminarii Patriarchali Venetiarum, Venezia (BSPV), Mss. 886 = 978.

57 BAV, *Borg. Lat.* sv. 499 ff. 413rv. 415rv; APf, *Lettere* sv. 101 ff. 30v-31r.

58 GAMS B., *Series episcoporum Ecclesiae catholicae quotquot innotuerunt a beato Petro apostolo*, Ratisbonae 1873, str. 424.

59 APf, *SC Dalmazia* sv. 7 f. 14r.

koja se bavi herezom, a nadasve čitati one knjige koje se bave herezama što ih ispovijedaju srpski šizmatici. Ovdje nisu spomenuti naslovnici zamišljenog djela. Pretpostaviti je da bi naslovnik mogao biti (hrvatski) katolički kler.⁶⁰

2. ŠKOLE KRŠĆANSKOGA NAUKA

Godine 1712., u povodu djelovanja misionara u Boki kotorskoj radi zaštite katolika od pravoslavaca, Vicko predlaže SKPF nacrt o osnutku škola kršćanskog nauka. On podsjeća da je takva škola u nekim mjestima već uvedena. Ali ne kaže u kojima. One su dobro uređene. Možda se radi o nekim mjestima u Boki kotorskoj. On spominje (15. studenoga 1712.), pišući SKPF u Rim iz Kotora, o potrebi zaštite katolika od šizmatika u Dalmaciji i Albaniji na čijem je prostoru osmanlijska granica prema Dalmaciji. U nastojanju da zaštiti katolike i popravi načinjeno zlo u tom pograničnom području, Vicko je organizirao misionarsko djelovanje. Ono je bilo usmjereno prema trima kategorijama naslovnika: duhovne vježbe za kler, misije za odrasle i praktični kršćanski nauk za najmlađu dob ("la pratica della Dottrina Christiana per l'età più tenera"). Vicko izražava potrebu za uvođenjem škola kršćanskog nauka. Da bi se ostvario njegov željeni nacrt, trebalo bi ispuniti nekoliko uvjeta. Valjalo bi osigurati sredstva za usavršenje škola iznutra. One bi trebale biti jednake školi "Časne nadbratovštine kršćanskog nauka, koja je utemeljena u Crkvi sv. Petra u Rimu" ("Ven. Archiconfraternità della Dottrina Christiana, eretta nella Chiesa di S. Pietro à Roma"). Škole bi trebale biti povjerene na upravu ocima misionarima Družbe Isusove pomoću "Apostolskog brevea". Trebalo bi ih priznati zauvijek. Pritom potrebna je prethodna provjera nadležnog biskupa. Namjera je Vickova nacrtu osnovati stalne škole u cijeloj Dalmaciji i Albaniji. Svrha im je biti prvi temelj jednoga načina kršćanskoga i građanskoga postojanja. To se postiže ulaganjem evanđeoskih napora.⁶¹

Godine 1715. Vicko je iz Zadra izvijestio SKPF u Rimu o usporednom uvođenju

misija i nastave kršćanskog nauka. On spominje dva mjesta u kojima je bio uveden takav kršćanski nauk. Riječ je o dvjema školama kršćanskog nauka. Jedna je u Zadru, a druga u Cresu. Škola u Zadru bila je u Vickovoj katedralnoj crkvi Sv. Anastazije, a ona u Cresu u kanoničkoj crkvi Sv. Marije. Ova je druga bila redovita rezidencija creskog biskupa. O sadržajima ovih škola ne kaže se ništa drugo osim da su one škole kršćanskog nauka. Metoda im je jednaka praksi škola u Italiji. U svezi s ovim on obnavlja molbu SKPF u Rimu za ustanovljenje škola u crkvama Dalmacije. Svrha je škola da mladež usvoji kršćansko znanje.⁶² Ovaj put nacrt nije stavljen izričito u odnos s pravoslavicima, ali je ovaj nacrt osuvremenjenje onog početnog nacrtu gdje su sve škole stavljene izričito u odnos s njima.⁶³

Generalni providur Dalmacije Zorzi Grimani (1. lipnja 1733.) hvali Vickovu svetu revnost u promicanju kulture za savršenstvo duše i u potrebnim poukama vjernicima u svetim Božjim ustanovama. U vezi s Vickom on spominje da je u gradu (Zadru) prikladnim pravilima sređena primjena kršćanskog nauka koji je namijenjen dječacima za odgoj ("l'educazione à Figliuoli della Christiana dottrina"). Grimani pokušava naznačiti kakvoću, djelovanje i učinke kršćanskoga nauka. On je "zdrava hrana nevinosti koja usisava u nježnoj dobi mlijeko katoličkih dogmi, utvrđuje u dušama vjeru, održavanje Božjih zapovijedi i umjerenost ponašanja".⁶⁴

S obzirom na praksu škola kršćanskog nauka u Italiji, a ta je praksa prema Vicku bila preslikavana u hrvatskoj katoličkoj Dalmaciji, pretpostavljam da je korisno upozoriti na sljedeće. Kršćanskonaučna praksa u Katoličkoj crkvi poslije događaja koji su prethodili Tridentinskom saboru (1545.-1564.) usmjerena je naukom i duhom tog sabora. Nakon toga saborskog

60 APF, *SC Dalmazia* sv. 7 f. 624rv.

61 APF, *SOCG* sv. 585 f. 229rv.

62 APF, *SC Dalmazia* sv. 5 f. 317r.

63 APF, *SOCG* sv. 585 f. 289rv.

64 Kaptolska knjižnica Zadarske nadbiskupije (KZN), sign. 72 - 84 - 85 - 87. N. 73.

dogadaja pojavljuje se i razvija katekizamska literatura.⁶⁵ U razdoblju neposredno nakon Tridentinskog sabora (od 26. siječnja 1564.)⁶⁶ bila je želja Katoličke crkve predstaviti "nauk" koji bi bio usmjeren i prema onim vjeroučenicima i vjeroučiteljima koji nisu uključeni samo u područje škole već i u širu vezu s Crkvom. Prema isusovačkoj katehetskoj praksi, španjolski isusovac i profesor rimskog kolegija o. Jakov Ledesma (1519.-1575.) sastavio je katekizam za gradske, seoske i brdske slojeve pučanstva s naslovom "Kršćanski nauk" ("Doctrina Christiana") i drugi katekizam koji nosi naslov "Kratki kršćanski nauk" ("Dottrina Christiana breve"). Ovaj je posljednji katekizam sročten tako da se može izložiti u svega nekoliko dana pomoću upita, u obliku dijaloga između učitelja i učenika. Ima 23 stranice, a sadrži ukupno 99 upita koji se odnose na ove sadržaje: kršćansko ime i znak (8 upita), vjera - članci Vjerovanja (25 upita), nada i molitva Očenaš, Zdravo Marijo, Zdravo Kraljice, druge molitve i zazivi svetih (32 upita), dvije zapovijedi ljubavi (4 upita), dobra djela - Božje i crkvene zapovijedi, glavni grijesi i oprečne vrline (30 upita), sedam sakramenata (16 upita) i druge stvari koje pripadaju dobrom djelovanju ili kršćanskom nauku. Ovaj je "Kratki kršćanski nauk" s različitim prijevodima bio veoma popularan u Francuskoj, u Italiji i u zemljama Balkanskog poluotoka.⁶⁷

Osim "Kratkog" Ledesma je sastavio tripit opširniji "Kršćanski nauk" ("Dottrina Christiana"). Ovaj je sastavljen od malih poglavlja koja obično završavaju napomenama i pobudama za praktični život. Evo pregleda njegova sadržaja: "O kršćanskom imenu i znaku, o imenu Krist i o njegovu nauku - o Vjerovanju - Tumačenje Vjerovanja - O člancima vjere - O drugoj stvari nužnoj kršćaninu, to jest o nadi - O molitvi Očenaša - tumačenje Očenaša - O Zdravo Mariji - O Zdravo Kraljici - O drugim molitvama i zazivima svetih - O trećoj stvari potrebnoj kršćaninu, to jest o ljubavi - O četvrtoj stvari potrebnoj kršćanima, to jest o dobrim djelima - Tumačenje Deset zapovijedi - O crkvenim zapovijedima - O deset glavnih grijeha koji se općenito zovu smrtni

- O Sedam sakramenata Crkve - Tumačenje Sedam sakramenata - O bogoslovnim krjepostima - O stožernim krjepostima - O darovima Duha Svetoga - O blaženstvima - O plodovima Duha Svetoga - Djela tjelesnog milosrđa - Djela duhovnog milosrđa - O neprijateljima duše - O osjećajima tijela - O snagama duše - Četiri posljednja čovjekova stanja - O grijesima protiv Duha Svetoga - O grijesima koji traže Božju osvetu - Općenita ispovijed na latinskome i na talijanskome jeziku - Petnaest otajstava našega Gospodina Isusa Krista za razmišljanje i moljenje krunice naše Gospe - Anđeoski pozdrav".⁶⁸

U kontekstu svog govorenja o kršćanskom nauku Vinko ne spominje poimence ime kojeg pisca ili katekizma koji bi se primjenjivao. Postoji vjerojatnost da bi spomenuti Ledesmovi katekizmi mogli biti sadržaji škola kršćanskog nauka što ih on spominje. Dvije su pojedinosti koje bi to mogle potkrijepiti. Jedna je što se u to vrijeme hrvatska Dalmacija nalazila u talijanskom političkom, kulturnom i katoličkom okviru, a navedeni su katekizmi bili u talijanskoj kršćanskonaučnoj praksi. Druga je pojedinost što se smatra da su ova dva Ledesmova katekizma prevedena i tiskana na hrvatskom jeziku u duhovnom ozračju i na poticaj Republike Dubrovačke: Kratki kršćanski nauk "Nauk karstianski" (god. 1578., vjerojatno drugo izdanje) i Veliki katekizam "Nauk karstijanski" (u Veneciji 1583.). Pretpostavlja se da je Ledesmov katekizam slijedio u izradi svoga katekizma Matija Divković. To bi mogao biti razlog da su se u hrvatskim zemljama dugo vremena upotrebljavali Ledesmovi katekizmi. Do sredine 18. stoljeća Divkovićev je mali katekizam imao dvadeset i pet izdanja. A upravo je prva polovica toga stoljeća vrijeme

65 HOŠKO Franjo Emanuel, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, KSC, Zagreb 1985, str. 158.

66 BRAIDO Pietro, *Lineamenti di storia della catechesi e dei catechismi. Dal "tempo delle riforme" all'età degli imperialismi (1450-1870)*, ELLE DI CI, Torino 1991, str. 66.

67 BRAIDO Pietro, *nav. dj.*, str. 77-78. 79.

68 BRAIDO Pietro, *nav. dj.*, str. 78-79.

u kojem Vicko govori o školama kršćanskog nauka.

Još su dva katekizma kojih bi sadržaji mogli biti uključeni u rad spomenutih škola. Aleksandar Komulović je na hrvatski jezik preveo mali katekizam Roberta Bellarina s naslovom "Nauk kristjanski kratak složen po naredjenju sfetoga Oca Pape Klementa Osmoga po poštovanom ocu Robertu Bellarminiju" (u Rimu, 1603.). Postoji mišljenje da je ovaj katekizam bio najrašireniji u Hrvata. Zadarski kanonik Šime Budinić (rođ. 1600.) preveo je s latinskog na hrvatski jezik veliki katekizam isusovca Petra Kanizija ili Canisiusa s naslovom "Suma nauka hristianskoga složena častnim naučiteljem bogoslovcem Petrom Kanisiem tumačena iz latinskoga jezika u slovinski i utištena po zapovidi presvetoga otca pape Gregoria trinaesetoga" (u Rimu 1583.).⁶⁹

3. VICKOVA KRITIKA TANZLINGHEROVA PRIJEVODA KATEKIZMA NA HRVATSKI JEZIK

Nakon provjere spisa Tridentskog sabora (26. siječnja 1564.) bulom "Blagoslovljen Bog" ("Benedictus Deus") papa Pavao IV. ustanovio je komisiju za izradu katekizma. Predsjedatelj komisije bio je kardinal Karlo Borromeo. Prvi među oblikovateljima komisije navodi se zadarski nadbiskup (Zadar u Hrvatskoj) Muzio Calini. "Katekizam nije bio napabirčeno djelo iz građe skupljene na Tridentu, već je to djelo teologâ tomistâ, s jedinstvenim ustrojem i stranim teološkim kontroverzijama." "Katekizam je djelo sastavljeno na osnovi dekreta XXV. sjednice, ali ne bijaše djelo Sabora" (tridentinskog). Katekizam je tiskan u Rimu god. 1566. za vrijeme pape Pavla V. Naslov mu je "Katekizam iz dekreta Tridentskog sabora, župnicima" [...] ("catechismus ex decreto Concili Tridentini, ad parochos"). Ovaj je katekizam često označavan imenom "Rimski katekizam". Njegov ustroj slijedi klasičnu katehističnu shemu i nudi tekst predominantnih tema tridentskog nauka. Tekst je četverodijelan. Slijed sadržaja je: O vjeri i o sadržaju vjere (12 poglavlja prvog dijela obrađuje pojedine članke Vjerovanja); O sakramentima općenito i pojedinačno (drugi

dio); O Deset Božjih zapovijedi i o zakonima (treći dio); O molitvi (četvrti dio).⁷⁰ Ovaj je "Rimski katekizam" ušao i u hrvatsku prevodilačku katekizamsku književnost. Postoje mišljenja da je zadarski kanonik Šime Budinić preveo taj katekizam u cijelosti (sredinom 1584. godine) ili djelomično. On ga je pripremio za tisak i objavio prije god. 1596. na ćirilici. Budinićev su prijevod htjeli tiskati glagoljicom rapski biskup Viktor Ragazzoni god. 1607. i zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadori god. 1627. Nema podataka o tisku katekizma glagoljicom. Spominje se posljednji Budinićev prijevod koji je bio poslan [Kongregaciji de Propaganda Fide] u Rim. Tiskanje se nije ostvarilo, a prijevod je izgubljen. Godine 1690. zadarski kanonik Jeronim Dominis načinio je vlastiti prijevod istog katekizma. Premda je cenzura odobrila tisak, katekizam ipak nije objelodanjen. Drugi zadarski kanonik, Ivan Zanotti Tanzlingher, napravio je novi prijevod [Rimskog] katekizma. Ali ni ovaj nije tiskan do godine 1732.⁷¹ Vicko Zmajević kao zadarski nadbiskup, pišući 2. listopada 1734. iz Zadra, daje znati da je on imao pri ruci i (Rimski) katekizam i Tanzlingherov prijevod tog katekizma s latinskoga na hrvatski jezik ("dal Lattino nell'Ilirico"). Ima zapisano da je izvorni Tanzlingherov prijevod s potpisom bio u Knjižnici Zmajevićeva sjemeništa u Zadru. Vicko obožava latinski tekst katekizma, jer on u sebi nosi najfiniju teologiju. Hvali otmjenost i jasnoću njegova stila ukoliko čovjek zna latinski jezik. Vicko nije zadovoljan Tanzlingherovim hrvatskim prijevodom katekizma te ga podvrgava kritici. Prijevod smatra neuspjelim jer prevoditelj rigoroznim redom prenosi riječi latinskog teksta u hrvatski. Slijedi poredak riječi latinskog teksta u hrvatskom prijevodu. Miješa smisao. Daje razumjeti riječi, a ne smisao teksta. Tako Vicko pokazuje kako izgleda doslovni prijevod jednog ulomka teksta. Ujedno navodi i objašnjava

69 HOŠKO Franjo Emanuel, *nav. dj.*, str. 162-165.

70 BRAIDO Pietro, *nav. dj.*, str. 69-73.

71 HOŠKO Franjo Emanuel, *nav. dj.*, str. 164.

kako bi on osobno preveo pojam "ratio mentis".⁷² Procjenjujući na osnovi rečenoga, nema vjerojatnosti da je Tanzlingherov prijevod (Rimskog) katekizma bio korišten u školama kršćanskoga nauka; posebno ne zato što do 2. listopada 1734. nije bio tiskan.

Slijedi tekst rukopisa u kojem Vicko govori o katekizmu što ga je s latinskoga na hrvatski jezik preveo Tanzlingher:

"Io miro et amiro egualm.e il buon uso, ch'ella fù del suo talento. La Virtù mai sta inoperosa. Lodo l'impegno sacro, perche lò preueggo confacente al profitto del Clero Illirico, tanto bisognoso di lumi p̄ risplendere una uolta nella Chiesa di Dio, e soleuarsi una uolta a modio super Candelabrum. E'opera Diuina il Catechismo, e chiude in se stesso la più fina Teologia. Lò stile è nobile, e chiaro à chi possede il Linguaggio Latino, à cui danno gusto, e uaghezza le sue proposizioni, et anteposizioni; ma se queste con egual rigoroso ordine di parole uogliono trasportarsi in lingua Illirica, generano oscurità alle menti innocenti, et inerudite, e però saran'intese le parole, non il senso. Intenderano più questo, quando le parole saranno ordinate, e disposte, conforme le uole la lingua, et il suo costume nel discorso naturale. Così io tradurei ad letteram il primo periodo della p.ma sectione.

Tako je bichie gliuzke pameti, i snagna, da buduchi pò sebi isiskovalo, i posnato s'velikom mu=//kom, i pomgnom mnoga druga, koja su potribna snati od stvari Boxanstvenich, niscta ne mogne s'naravskom svitlosti nie moghle posnati; ni uiditi najuechi dio od onich stuarich, s'koima se dobiua vjecno spasegne, za koje je navlastito çovjek ucignen, i stvoren na sliku, i priliku Boxiu etc.

Si degni fissarsi, per conoscere che le traduzioni dal Lattino nell'Illirico, ricercano ordine differente, e tal à punto, che renda possibilme chiaro, il senso alli lettori, ch'ignari della metodo periodica Lattina, si confonderebbero nell'intelligenza. Questa pure fù la disgrazia del Catechismo Illirico Tanzlingher. Volle egli seguire l'istess'ordine di parole, e confuse il senso. Io lodo infinitam.e la fatica, à cui consacra il proprio talento, ne uorrei le succedesse l'istesso caso, come non le succedera certam:e, quando starà attento alla costruzione, non alla composizione metodica; lasci qsta e traduca quella, così la traduzione sarà ad litteram, senza confonder il senso, n'alterar la sostanza. Non posso, ne deuo negare là pnte confidenza alla stima et amore, con cui la riguardo, l'abbraccio, e sarò semp

DVIRev l...l V.A.Zmajevich//

P.S. quel *ratio mentis* io la traduco per *bichie*, perche raslog il Illirico, significa una sol cosa, ne s'adatta al senso del Catechismo. Bichie hà la forza dell'essere, della sostanza, dell'essenza, del stato, della condizione-. onde lò crederei più consono al Testo originale.

Zara 2. Ott.e 1734.

!Na desnom rubu f. 64v napisano je crvenom tintom:!

L'Originale Autografo del Catech.o Tanzlinger trovasi nella Biblioteca del Sem.o Zmajevich. = V. Annuario Dalmatico Ann. I. stampato a Spalato, in cui trovasi un articolo Biografico del S.r Gius. Ferrari-Cupilli sul Tanslinher.⁷³

72 Kaptolska knjižnica Zadarske nadbiskupije, V. A. Zmajević, *Lettere e testamento* 17 ff. 64r-65r.

73 Isto.